

DİVANÜ LŪGAT-İT-TŪRK'TE DİL KURALLARI

TAHİR NEJAT GENCAN

Amacım, öğretimde, anlayışta, dil olaylarını görüş, kavrayış ve anlatışta Kâşgarlı'nın erdiği düzeyi göstermektir.

Bütün kanıtları ondan alacağım; yaratıcıyı yapıtının içinde bulup göstermeye çalışacağım. Bence en doğru yol budur.

Divanü Lûgat-it-Türk'ün kendi türünden olan yerli ve yabancı sözlüklerden ayrılan yönleri var:

- a) Bir dili başka bir soydan olanlara öğretmek;
- b) Ulusunu bütün varlıklarıyla, yücelikleriyle tanıtmak.

Bugün hemen her ileri ulus, dilini, uygarlığını başkalarına öğretme yolunu tutmuştur. Bu amaçla yöntemler, betikler, araçlar, öğretim kuralları birbirini izliyor. XX. yüzyılın geliştirmeye uğraştığı bu çığırı 900 yıl önce bir Türk büyüğünün düşünmesi; bize yalnız gönül dolusu övünçler kazandırmakla kalmamalıdır. Onun düşüncesini kavramak, açtığı yolu bulmak, o temel üzerinde yücelmeyi başarmak gerek.

"*Divan*, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmıştır" diyoruz. Yalnız sözcük bellekle, belletmekle bir sonuca varılamayacağını kavrayan Kâşgarlı, her konuyu, her türetim ve çekimi Arapça ile ölçümleyerek, karşılaştırarak anlatma yolunu tutmuştur. Arapçayı bütün incelikleriyle bildiği anlaşılın Kâşgarlı, bu tutumunda pek ustadır.

Kâşgarlı'nın sık sık Arap dil kurallarından söz edişini, Arapçanın etkisi altında oluşuna verenler olmuştur. Bu yargılar, ya yüzeyden bir bakışın gelişigüzel söylettiği sözdür ya da öğretim işiyle uğraşmamaktan doğmuştur. Bu konuda sözü Kâşgarlı'ya bırakalım:

İmdi... Mehmet oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmut der ki: "Tanrı'nın, devlet güneşini Türk burçlarından doğdurmuş olduğunu ve bunların mülkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi. Onları herkese üstün eyledi. Kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışan, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erıştirdi; bu kimseleri kötülerin - ayak takımının - şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, akılı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur... (B. Atalay çevrisi, 3-4)

Yabancılarla dil öğrenenler, öğrettiği dille öğrenenlerin dilleri arasındaki benzerlikleri, karşıtlıkları, ayrılıkları açıp göstermekle kolaylıklar elde ederler. Öğrenen, böylece konunun içyüzünü kavrar; çok şey kazanır.

Kâşgarlı'nın bu yolu bulmak için çok emek harcadığı anlaşılıyor: *Divan*'ını iki yıl içinde üç kez düzenleyip yazdıktan sonra, sonucu beğen-

meyerek dördüncü kez yazması, öğretime verdiği önemi göstermez mi? Dört kez elden geçirdikten sonradır ki yaptığının üstünlüğünü bu güvençe ortaya koymuştur:

... Benden önce kimsenin yapmamış olduğu bir sıralayışla ve kimsenin düşünmemiş olduğu bir düzenle işi açıklattım. Bildirdiğim sebeplerle telif edilen şey, uyulacak yolda olsun; tasnif edilen nesne, kılavuz tutulmaya değeri bulunsun diye birtakım kurallar, yeniden yeniye ölçüler koydum. İlerlemek isteyenlere doğru yolu göstereyim, geniş bir yol olsun; yükselmek dileyenlere merdiven bulunsun, diye bu şekilde yaptım... (I, 7)

... kitap, ahlakta son kerteyi, güzellikte son yüksekliği buldu. (I, 8)

Kâşgarlı II. cildin 30. sayfasında başlayıp 71. sayfaya dek süren çeşitli türetme kurallarından sonra da şöyle der:

Bu söylediğim kurallar ve yollar yalnız bu ayrıma özgü değildir... Bu kuralları ve yolları iyi bellemek gerektir... Bu, Türk dillerinin usulünü bildiren bir kimyadır. Bunun için birçok defterler doldurdum. Bir adam bu kuralları bellese, Türklerden, aslını bilmeyerek işittiği kelimelerin kuralını kendi kendine çıkarabilir. Bunu iyi belle.

Bu nedenledir ki *Divan* pek çok kurallara yer vermiştir.

Bu yazıda bu kurallar, bir yönden bugünkü dilbilgisi anlayışıyla karşılaştırılacak, bir yönden de öğretim değerleri üzerinde durulacaktır.

I. Kâşgarlı, kurallarının kesinliğine, şaşmazlığına inanlıdır. Bu inancını, şu güçlü anlatışta görelim:

Bunlar öyle kurallardır ki göğün Kutup Yıldızı üzerinde döndüğü gibi, Türk dilleri de bu kurallar üzerinde döner... Biz burada, kısa söyledik, daha sonra – Ulu Tanrı dilerse – ileriye doğru daha geniş anlatılacaktır. (I, 16)

... Artık işaret ettiğim her kaide, kurduğum her temel bütün Türk dillerinde esastır.

Birçok eylemin, bir biçimde türemiş sözcüklerin açıklanmasında bir genelleme görüntüsü belirirse, onu bir kural sayar ve şu yargıyı sık sık yineler:

...ve başkası da böyledir...

Bu bir kuraldır... Bu kural değişmez... (I, 132)

Bu değişmez bir kuraldır ki... (I, 151)

Türkçede hemen her kural kesindir; kural dışına taşmış dil olayları yok gibidir. Bunu iyice kavramış bulunan Kâşgarlı şöyle diyor:

... Bu sıfatların hepsi de bir fiilden çıkmıştır. Bu anlamları vermek için bütün fiillerden sıfat yapmanın yolu budur... (I, 25)

Diyelek ayrımları, harf değişimleri anlatıldıktan sonra da:

Bütün Türk dilleri bu söylediğim kural üzerine yürür. Geri kalanları ileride – kurallar arasında – söylenecektir. (I, 33)

Divan'da hiç bir dil konusu, kurala bağlanmadan geçilmemiştir.

Türk Alfabesi

Türk alfabesinin on sekiz harfli olduğunu, yazılış biçimlerini göstermekle başlar. Her Türk harfinin çıkağını gösterir, söz türetme ve çekim

yönünden her birinin görevini örneklerle belirtir, kimi harflerin nasıl değiştiklerine, hatta harflerin birbiri üzerine etkilerine dokunur.

Bunlardan ünsüzlerin benzeşmesi konusuna gelince: Biz, 1928 harf devrimi oluncaya değin bu konuyu önemsememiştik. Bu değişmeler, yazıya asla geçmemişti. Son yüzyıl içinde bile hiç bir kimse, sert harflerden sonra gelen *d*'leri sertleştirerek *t* yazmamıştı. Geçmiş zaman kipinin eki *-di* hep böyle yazılırdı: *İçdi, dikdi, etdi, yapdı...*

Kâşgarlı, ancak büyük bir devrim sonunda yazıya geçirebildiğimiz olay için şöyle diyor:

Şurasını bilesin ki, mazi sıygası (*geçmiş zaman kipi*) bütün fiillerde ancak *-di* ile gelir; bu hiç bozulmaz. Yalnız sert harfler geldiği zaman – çıkağın şiddetinden dolayı – *d* harfi *t*'ye çevrilir. Sert harfler bu dilde dört tanedir: *p, t, ç, k*:

Tepti, tuttu, kaçtı, çökti, baktı...

Bu gördüğünüz kelimelerdeki *d* harfi çıkağın sertliği yüzünden – yukarıda söylediğim gibi – *t*'ye çevrilmiştir; asıl olan *d*'dir. Fakat *t* ile söylemek daha tatlıdır. Yalın ve artıklı fiillerin hepsinde de kural budur. (II, 33)

Bu *d-t* kuralı birkaç yerde yinelenir. Benzeşme, yalnız geçmiş zaman kiplerinde değil, şuralarda da gözüktür:

...Oğuz ve Kıpçak dillerinde “bititteçi, közetteçi” denir. Aslı “közetdeçi”dir idgam olundu. (II, 318)

Bir de şunu görelim:

...lâzım (*geçişsiz*) bir fiil müteaddi (*geçişli*) yapılmak istendiği, yahut iki faille (*özneye*) geçmesi arzu olunduğu vakit fiile bir *t* harfi ziyade kılınır ve geçmiş zaman kipinin *d* harfi bu *t* ile seddelenir; o vakit *t* iki olur. Birisi *d*'den çevrilen... *t*'dir. İkincisi, kelimeyi müteaddi kılan *t*'dir:

“Söz üşkürdi = sözü hatırladı” demektir.

“Üşkürtti” ise “hatırlattı” demektir. (I, 229)

Sızıcı Harfler Sorunu

Türkçede, genel olarak, bir hecede iki ünsüz art arda gelmez; ancak öncülü *l r n s ç* gibi selenli, sızıcı; sonra gelenin de, daha çok, süreksiz sert harflerden olması gerekir: *İlk, dinç, sırt, üst, hişt...* gibi. Yalnız birkaç sözcükte *r*'den sonra *s* gelmiştir: *Örs, ters, arslan...*

Kâşgarlı, Türkçemizin bu pek ince konusuna girmekle de uz görüşünü bir kez daha göstermiştir:

Bu kitapta iki sakin (*ünsüz*) bir arada bulunmadı. Çünkü genizden gelen ses ağırdır. İki sakinin bir araya gelmesi zaten ağırdır. ... iki sakinle kelimeyi söylemek imkânsızdır. Onun için [*olanlar da*] (zelâka)* harfleriyle birlikte gelmiştir. Söylenmek bu şekilde kolaylaşır; bu, azdır. İki sakinle bir gunne (*genzel*) ancak şu “sözenğri kişi” kelimesinde gelmiştir, “saçma sapan söyleyen kimse” demektir. Bu kelimeye zelâka harflerinden olan *r* vardır. Bu suretle sözün akışı kolaylaşmıştır. Bunu iyi bil. (III, 389-390)

III. cildin 419. sayfasında *alktı* eylemini açıkladıktan sonra konuyu daha iyi aydınlatan şu satırlar gelir:

* Kamus Tercümesi'ne göre (zulk) harfleri iki türlüdür:

1. Dil ucundan çıkanlar: *l r n* ;

2. Dudaktan çıkanlar: *b f m*.

İki sakinin bir arada toplanması işinin pek az olduğunu bilmelisin. Çünkü iki sakin ancak (zelâka) harfleri denilen (r l n) harfleriyle bulunur ve isimlerle fiillerde göz önüne alınır. Ancak iki sakinin birleşmesi bu harflerle düşünülebilir. Bu harfler kelimeye yeğnilik verir, iki harfi bir harf gibi kılar. Bu yüzden iki sakinli bir heceyi şair bir harf gibi kullanabilir. (III, 419)

Bu kuralın ardından şu eylemler sıralanmıştır: *Ûrkti, irkti, sürgüti, sançtı, korktı, silkti...*

Daha sonra da: *Ötünc, utanç, üçünç* (üçüncü) gibi on beş sözcük sıralar.

Harf Değişmeleri

Sık sık harf değişmelerine de değinir. Diyelekler arasındaki değişmelere dokunmadan geçmez. Bir örnek: Aygıt anlamına gelen *bıçgu, kesgü* sözcüklerinin türeyişlerini açıkladıktan sonra şöyle der:

Oğuzlar, g ve k yerine (a, e); (u, ü) yerine de – bu anlamda – (s) veya (y) getirirler. Ağaç biçecek nesneye: “yığaç bıçası neng” ve odun kesecek baltaya: “otunğ kesesi baldu” derler. (I, 13-14)

SÖZCÜK BÖLÜKLERİ

Kâşgarlı, sözcükleri üç bölüğe ayırır: *İsim, fiil, harf (edat) = ek*. Bu bölükleme günümüzün anlayışına aykırı düşmez. Türkçe sözcükleri sekiz bölüğe ayırıyoruz: Ad, sıfat, adıl (=zamir), eylem (= fiil), belirteç (= zarf), ilgeç (= edat), bağlaç, ünlem.

Bu sekiz çeşit sözcük iki genel soya ayrılabilir: 1) Ad soylu sözcükler, 2) Eylem soylu sözcükler.

Kâşgarlı'nın *harf (edat)* dediği bizde *ek*'tir. Bunlar sözcük sayılamaz. *İsimler* yapıları bakımından şöyle anlatılır:

İsimler iki türdür: Ashında isim olarak konulmuş olan isimler, türetme yoluyla elde edilmiş olan isimler.

Asıl isimler, ashında isim olarak konulmuş olanlar: “kılıç, ok” gibi kelimelerdir. Bu isimler başka bir kelimedenden çıkmış değildir. Ancak türetme yoluyla gelenler başkasından çıkmıştır. Bu, kökten olan isimlerin öyleleri vardır ki işitilmekte ve kullanılmaktadır. Birtakımları da vardır ki dil kurallarına uygundur; fakat kullanılmaz. Ben, kullanılanları yazdım. Kullanılmayanları bıraktım. Öyle bir yol tuttum ki kuralca “kıyasî” olan ve tarafımdan bırakılmış bulunan kelimeler bunlardan çıkabilir. Fiillerden türetilen isimler on iki harften birisinin getirilmesiyle yapılır. Bu harfler: (a e), t, ç, ş, ğ, k (*kalın*), k (*ince*), bu ikisinin arasında söylenen g (yumuşak kâf), l, m, n, (u ü). (I, 10-11)

Bu harflerin her biriyle türemiş isimlerden birkaç örnek verdikten sonra konuyu şu satırlarla kapar:

... biz burada kısaca söyledik. Daha sonra – Ulu ve büyük Tanrı dilerse – ileriye doğru daha geniş anlatılacaktır. (I, 16)

Öğretmek için yazılan bir sözlükte temel ağırlık, türemiş sözcükler üzerinde toplanır. Dilimizde türetme yalnız son eklerdir. *Divan*'da her türetme – düzeninin özelliği yüzünden – birkaç yerde kural konusu olur. Biz de bu düzene bağlanarak ekleri sırasıyla açıklamaya ve bugünkülerle ölçümlemeye çalışacağız:

-ci Eki: Çok işlek olan bu ekle türemiş kelimeleri madde başı yapmayı gerekli görmemiştir. Onun için bu eki, öbür sözcüklerin açıklanmaları arasında konu edinir:

...bütün Türk boyları - sanatı, işleyen kimselerin sıfatı olduğu zaman isimlerin sonuna -ci getirmekte birleşmişlerdir:

“Tariğ” kelimesinden “tarığçı”,

“Etük” kelimesinden “etükçi”,

“Elçi, etmekçi...” sıfatları isimden çıkmıştır. Kuralların bir yolda olması yeğdir. (II, 49)

Başka bir yerde (III, 154) konuya açıklık getirmek gereğini duyar:

Ter: çalışana verilen para. Bu sözden alınarak ırgata “terci” denir.

Saw: haberler, salıklar. Bundan alınarak elçiye “sawçı” denir. Çünkü elçi birtakım haberler söyler ve yazılan şeyi eriştirir. “Sawçı” güveyleyler, kayınlar, dünürler arasında gidip gelen, elçilik yapan kişi. Çünkü “sawçı” - yukarıda söylendiği üzere - onun sözünü buna, bunun sözünü ona anlatır...

Divan'da (III, 242) beş tane -ci'li, sifata yakın anlamlı sözcük vardır; bir ikisi:

Soruğçı: sorucu, kaybolan bir şeyi sorucu.

Kizlençü: gizli. Şu savda dahi gelmiştir: “Kizlençü kelinde = gizli şey gelinde bulunur; çünkü o, iyi şeyleri kocasına saklar.

-güçi, -guçı Eki: *Divan*'da bu ekin değişik boylardaki türlü biçimleri açıklanır, bol örnekler verilir (II, 49). Birkaçı:

Külgüçi er = gülücü adam.

Ewge kurgüçi = eve girici.

Yarmak térgüçi = para derici...

...kural Oğuz'lar ve Oğuz'larla birlikte söylediğim boylar dilince.

Başka bir yerde (III, 314) de şöyle denilmektedir:

Bu ayırım doğrudan doğruya fail olan “et tograguçı”, “efge ograguçı” gibi ki “et doğrayıcı”, “eve uğrayıcı” demektir... Oğuz'larla Kıpçak'lar ve göçebelerden kendilerine uyanlarla Suvar'lar “togradaçı, ogradaçı” derler.

“Tawrat = davrandır” ve “tepret = teprendir” eylemleriyle bunlardan türemiş sözcükleri açıklarken (II, 360) de şöyle der:

Bu ayırımın doğru faili “tawratguçı, tepretgüçi” şeklindedir. Oğuzcada “tavrattaçı, tepretteçi” olur.

Bu ek, bugün her eylemden sıfat türetmeye yarayan -ci'nin o günkü biçimidir. Ekin başındaki g aşınmıştır. Oğuzcadaki biçimler Anadolu Türkçesine gelmemiştir.

-cil Eki: *Divan*'da da “Yagmırçıl yér = yağmuru çok olan yer” dedikten sonra:

Bu bir kuraldır: Her hangi bir şey bir nesne üzerine çok devam ederse, ardı arası kesilmeden sürerse o isme -çil getirilir. Bu şekilde elde edilmiş olan kelime sıfat olur. Nitekim:

“Tüpçil yér” denir; “tüpi” = tipi anlamındadır. Buna “-çil” getirilince çokluğun vasfı olmuştur. Yine böylece hastaya “iğçil” denir. Yalnız bu kural dardır; çok kez yürümez (III, 56-57).

Dil devriminden sonra bu ekle türemiş sözcüklerimizden birkaçı:

Nemcil, bencil, öncül, erkekçil, kadıncıl... sözcüklerinin anlamları *Divan*'daki anlamlara yakın düşmektedir.

-(*in*)ğ Eki: Bu ekle türemiş sözcükleri iki bölüme ayırmak gerekiyor:

I. Eylem tabanlarına gelerek ad soylu sözcüklerin türemesine yararmıştır:

Ötünç: ödünç: "men anğar yarmak ötünç bérdim = Ben ona ödünç para verdim."

Utunç: "utunç iş = utanılacak iş". Aşl "hayâ" anlamına gelen "uwut"tur.

Erinç: iyi yaşayış, bolluk içinde geçiniş.

Urunç: rüşvet...

İlenç: düşüncesinin yanlışlığı belli olan bir kişinin bir iş üzerine söz söylemesini kınayış (I, 131-133).

Birkaç örnek daha:

Sewinç: sevinç. Şu savda dahi gelmiştir:

Öküş sewinç bolsa katığ oxsunur = Çok sevinen hemen pişman olur.

Sakinç: kaygı.

Kılınç: kadının naz ve kırışması: "Öküş kılınçlanma = çok nazlanma".

Yükünç: namaz. Kıpçakça: "Tengriğe yükünç yükündü = Allah'a namaz kıldı"...

Başkası da böyledir (III, 374-375).

Birçok köklere -*in*+ğ biçiminde geldiği gibi, *n* ile biten kimi köklere de yalnız *ğ* gelmektedir: *İnanç, kazanç...*

-(*)ğ* ekinin adlara geldiği de görülmektedir (bkz. ç eki). Bir de -*inçü* ile türemiş sözcükler var:

Atınçu: "atınçu neng = atılan nesne".

İtinçü: "itinçü neng = itilen nesne".

Awinçu: "awınçu neng = avunulan, alışılan bir şey". Cariyelere de "awınçu" denir (I, 133-134).

II. -(*i*)nç eki, sayılara sıralandırma anlamı katmaktadır:

Üçünç: sayıda üçüncü.

İkinç: sayıda ikinci.

Onunç: "onunç yarmak = onuncu para". Başka şeyler için de böyle denir.

Bu bir kuraldır. 10'dan aşağı olan sayılarda köke - kendinden önceki sayının arkasından geldiğini bildirmek için - *n* ve *ç* harfleri getirilir: "Törtünç, beşinç" gibi ki asılları *tört*'le *beş*'tir. Bu anlamı verebilmek için *n*, *ç* harfleri getirilmiştir. Her kökte dahi böyledir: Nitekim onuncuya "onunç", yirminciye "yigirminç" denildiği gibi ki bu, on dokuzdan sonra gelen demektir. Bu kural değişmez (I, 132).

Birde şu var:

Birinç: "birinç neng". Kurala uygun bir kelimedir; az kullanılır (III, 373).

-(*)ğ* eki ile türemiş sözcükler:

Ataç: halkın büyüğü imiş gibi büyüklük taslayan çocuğa "ataç oğul" denir.

Aşıç: tencere. Şu savda da gelmiştir: "Aşıç ayur tübüm altın kamıç ayur men kayda men = Tencere der dibim altın kepeç der: ben nerdeyim?"

Ekeç: kendini herkese bir kardeş gibi sevdiren, daha küçüklüğünde anlayış ve zeyreklik gösteren kız.

Uluç: erkek çocuklara sevgiyi bildirmek için söylenen bir kelime: "Uluçım = yavrım" Karluk dilince.

Anaç: Herkesin anası imiş gibi kendini sevdiren, küçüklüğünde büyük bir anlayış gösteren kız çocuk. Bu söz kız için sevgi izeri olarak söylenir (I, 52).

Yasıç: yassı ve uzun temren (III, 8).

– ()ç eki bugün de az işlek ekler arasındadır.

–*guç*, –*gaç* Eki:

Bıçguç: makas.

Tutguç: kahvaltı, bir parça yemek.

Kıskaç: kaskaç, kerpeten.

Bugün de az işlektir: *Süzgeç, yüzgeç, başlangıç, dalğıç, burgaç* . . .

–*lik* Eki: –*lik*'le türemiş 40'ı aşkın örnek arasında *egelik* sözcüğü açıklandıktan sonra:

Bu, değişmez bir kuraldır ki isimlerden sonra sert kâf (*k*) gelirse adı verilen şeyin yeri yahut o şeyin adı verilen nesne için hazırlanması anlamına gelir yahut da mastar olur.

Bu üçten biri olmaz da o şeyin sahibi anlamına gelirse "yumuşak kâf (*ğ*) getirilir. Bu kelime sert kâfla *egelik* = "geline hizmet için hazırlanan cariye" anlamınadır. Yumuşak kâfla *egeliğ* geldiği zaman "cariye sahibi gelin" manası anlaşılır. Bunların hepsinde anlam böyledir (I, 151).

İkinci kural –*lik*'la türemiş sözcükler üzerinedir (I, 504–506). Üçüncü kural –*lik*'le türemiş sözcükler üzerinedir (I, 510–511). Bu iki kuralı birleştirdim:

Bu ayırım beş şekil üzerine döner:

Birincisi: fiilden çıkarılmış isim anlamına olmaktır: Büyüklük anlamına gelen "uluğluk" gibi ki "ulgadhtı" sözünden alınmıştır; "büyüdü" demektir.

İkincisi: bir şey yapılmak için hazırlanmış olan nesnenin adı olmaktır: "Sırıkluk yıgaç = sırık yapmak için hazırlanan ağaç" (I, 504).

"Töşeklik barçın = döşek yapılmak için ayrılan ipek kumaş" (I, 510).

Üçüncüsü: bir şeyin yetiştiği, bittiği yerin adı olmaktır: "Kabaglık = kabak biten . . . yer" demektir (I, 504).

"Sögütlük = söğüt biten yer" (I, 510).

Beşincisi: yaratılışları anlatan mastar olmaktır: "Turukluk = durgunluk" demektir (I, 504).

Küwezlik, yiğitlik = şımarıklık, gençlik" (I, 510).

–*lik*, –*lık* ekiyle türemiş 13 sözcük daha var (III, 51). Birkaçı:

Yıgaçlık: ağaçlık, ağaçlı olan yer; kereste bulunan yere de böyle denir.

Yağaklık: cevizlik, ceviz biten yer.

Yarukluk: nur, ışık, aydınlık . . .

–*lik*'le türemiş sözcüklerden kimileri türeyiş anlamından kayarak yalınç adlar durumuna gelmiştir:

İzlik: kesilen hayvanın derisinden yapılan Türk çarığı. Nitekim şu savda da geçmiştir:

İzlik bolsa er öldimes, içlik bolsa at yagımas = Çarık olsa adamın ayağı aşınmaz, keçe olsa – teğelti bulunsa at yağır olmaz (I, 104).

Savdaki *keçe* anlamına gelen *içlik* de böyledir.

–*lik* ekiyle türemiş sözcüklere bugün de verdiğimiz anlamların önemlileri yukarıda anlatılanlardır. Bunlardan başka:

Alet olan: *gözlük, ağızlık, kulaklık, başlık* . . .

Zamirden türemiş olanlar: *benlik, öylelik, böylelik...*

Sayılardan türemiş olanlar: *onluk, yetmiş beşlik, yüzlük...* biçimlerinde sözcüklere yer verilmeyişi, bu aletlerin ve kavramların sonradan ortaya çıkmış olduklarını düşündürebilir.

-*liğ*, -*liğ* Eki: Bu ekin, Arap harfleriyle yazılışı -ince seslilerde -*lik*'e benzediği için çok kez birlikte yürütülür ve anlam ayırtıları açıklamalarla belirtilir:

Etlik: et asılacak çengel, kesilmek için hazırlanan koyuna da "etlik" denir: "etlik koy = etlik koyun".

"Etiliğ kişi = şişman kimse". Et sahibi olan kimseye de "etliğ kişi" denir.

Kalın ünlülerde ekin Arap harfleriyle yazılışı değişiktir: "لغ = -liğ" dır. Birkaç örnek:

Uwutluğ: "uwutluğ kişi = utlu, utangaç kimse".

Kamışlığ: "kamışlığ yer = kamışlı yer".

Kapugluğ: kapugluğ ew = kapılı ev...

Bu yolda türemiş sözcüklerin yer adları olduğu da görülüyor:

"Tarılgı ew = buğdaylı ev", "Tarılgı = ambar", "Kurgluğ ya = kurulmuş yay", "Kurugluğ = sadak" demektir (I, 501).

"ل" yapılı 36 sözcük içinde -*lik*'le değil de -*liğ*'le türemiş 12 sözcükten ikisi (I, 506-510):

Kiritliğ: kiritliğ kapuğ = kilitli kapı.

Beşikliğ: "beşikliğ uragut = beşikli, emzikli kadın.

Bu ayrıma ilişkin kuralda şu satırlar vardır:

Beşincisi: kelime mef'ul anlamına olmaktır: "Bilig kişi ara ülüklüğ ol = akıl insanlar arasında üleştirilmiştir." İsim bu son iki anlama gelirse yumuşak kâf'lıdır: (ğ). Başka türlü olmaz.

Örneklere -*liğ* eki büsbütün -*li*'ye dönüşmüş gibidir. Birkaçı:

Yaşlığ köz = yaşlı göz.

Yaşlığ er = yaşlı adam (III, 42).

Yüzlüğ: iki yüzlüğ er = iki yüzlü adam (III, 45).

Tokuz tuğluğ xan = Dokuz tuğlu han.

Kuyaslığ: Kuyaslığ er = Kuyaslı olan, Kuyas şehriden olan adam (III, 178).

Belgüliğ: "belgüliğ nenğ = belli nesne" Şu savda dahi gelmiştir: "Boldaçı buzağı öküç ara belgüliğ = öküç olacak buzağı bellidir." (I, 528)

Kâşgarlı, "ل"le biten: a) -*lik* biçiminde okunanlarla b) -*liğ* biçiminde okunanlar arasındaki anlam ayrımını iyice belirtmek için yazılışları bir, okunuşlarıyla anlamları ayrı sözcükleri yan yana getirerek pek kesin ve aydın bir biçimde açıklamayı başarmıştır:

Söğütlik: söğüt ağacı biten yer (sert kâf "k" la). "Söğüt sahibi" demek için yumuşak kâf'la "söğütliğ" denir.

Temürlük: demir eritilen ve süzülen yer; yumuşak kâf'la "temürlüç = demir sahibi (I, 506).

Bitiklik: "bitiklik nenğ = yazı yazılmak için kullanılan nesne". Sahibi için kelime yumuşak kâf'la "bitikliç" kullanılır.

-liğ, -liğ eki bugünkü -li eki yerinde kullanılmıştır. Çağlar boyunca, sondaki -ğ birçok benzerlerinde olduğu gibi aşınmıştır.

-ce Eki: Şu savda -ce eki -mişli geçmiş kipinin III. tekil kişisine *gibi* anlamını katmıştır:

- Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur
- Tağda bulıt örtense ewge yağı kirmişçe bolur.

“Akşamleyin bulut kızarsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur; Tanleyin bulut kızarsa eve düşman girmişe benzer” (I, 251).

Şu ek de yukarıdakiyle sıkı sıkıya bağlıdır:

ça: benzetme edatıdır. Arapçadaki benzetme ل ine benzer: “Ol menin çe = o, benim gibi”, “Bu anıñ ça = bu onun gibi” (III, 257).

Bugün -ce, -cesine eklerini aşağı yukarı bu anlamda kullanmaktayız. Ayrıca bugün anlam genişlemesiyle: 1) Sıfatlara küçültme anlamı katmaktadır: *Serince, güzelce...*

2) Ulus adlarına gelerek dil adı türetmektedir: *Türkçe, Farsça, Arapça, Fransızca...*

3) Adılara ve çoğullanmış ulus adlarına gelerek “-e göre” anlamlı durum belirteci türetmektedir: *Bence, Almanlarca, öylece...*

-gen Eki: *Divan*'da eylemden türemiş sıfatlara çok önem verildiği görülüyor. Bugün dilimizde *atılğan, övünge, çalışkan...* sözcüklerindeki -gen eki üzerinde sık durulmuştur. Birkaçını görelim:

... İkincisi: fiilin çok yapılması, sürmesi ve devamı ile vasıflanan faildir: Ol er ol ewge bar- gan = o adam evine çok gidendir. Ol kişi ol bizge kelgen = o adam bize çok gelendir (I, 24).

Daha geniş anlatır:

Bu ayırım mevsuftan sıfatların çok olarak çıktığını gösterir. Bu Arapçada - fiilin kendisinden çok olarak çıktığını gösteren - sıfat anlamına gelen مِفْعَال ayrımı gibidir: مِطْعَام = çok yemek yediren, مِحْرَاب = çok savaş yapan kimse demektir.

Bu ayırımdaki kelimelerin sonunda (n) bulunmak gerektir. Oğuz'larla Kıpçak'ların çoğu bu (n) harfini (k) yaparlar. İçi sıkıntılı kişiye “buşgan” denir. Oğuz'lar “buşak” derler. Bu, gerçek kuraldır.

Arkasından -gen'le türemiş 36'yı aşkın sözcük sıralar:

Açıtgan: “ol küp ol süçikni açıtgan = o küp içerisine konan her tatlı şeyi daima acıtır.”

İçürgen: “bu er ol telim süçik içürgen = o adamın âdeti çok şarap içirmektir.”

Egilgen: “bu butak ol egilgen = bu dal daima eğilir.” (I, 153-159).

Diken sözcüğünün aslı olan *tiken*'in açıklamasında şu kurala varılır:

Bu söyleyiş yeğnilik yoluyledir. (k) harfinin ikilemesiyle “tikken” demek gerektir. Bu kelime bir şeyi “delmek, dürtmek, dikmek” demek olan “tikdi” sözünden alınmıştır. İlk (k) aslındaki k'dir. İkinci (k) sıfat olduğu için getirilmiştir.

Sıfatlarda kelimenin aslında olmayan bir (k) ziyade edersen: “Er çömdi suwda” sözünden sıfat yapmak istersen “suwka çömgem er” deriz ki “suda yüzen, çuman, dalan adam” demektir. Sıfatlarda kelimenin aslında olmayan bir (k) ziyade kılmış oldun (I, 401).

-gen'le türemiş sözcüklerden birkaç örnek (I, 513):

Taşıtgan: "bu ot ol aşıç taşıtgan = Bu ateş tencereyi çok taşırın ateştir".

Kanıtgan: "ögdi ol eriğ kanıtgan = öğme, alkış o adamı şevka getirir".

Ardından da şu geniş kural:

Bu ayırım beş yolda yürür. Bu, (g) ayırımıdır:

Birincisi: şahıs için işin devamı ve yaratılışı yüzünden işin kendisinde çokça çıkması anlamına gelmektedir: "Bu ogul ol burnı tamurgan = bu, her zaman burnu damlayan, kanayan çocuktur."...

İkincisi: sıfatın, sıfatlanan şeyden başkasma geçmesi ve sıfatlanan şey için sıfatın devam etmesi anlamındadır: "Bu er ol tonın kurıtgan = Bu, sık sık elbisesini kurutan kişidir."...

Üçüncüsü: sıfatlanan şeyin mef'ul anlamına olmasıdır: "Bu er ol yérden yérge sürülgen" sözlerinde olduğu gibi.

Dördüncüsü: işleyenin dileği olmayarak işlediği işle vasıflanması anlamındadır: "Bu kişi ol sözüng unutgan"...

Beşincisi: bu anlamlardan hiç birisi beklenmeyip, kelime salt isim olmaktır: "Küwürgen = dağ soğanı", "tavuşgan" kelimeleri gibi.

Rum ülkesinden Çin'e dek olan Oğuz'larla göçebeler, işin devamına belge olan (k g) yi yeğnilik için atarlar (I, 524-526).

Bu yargı şu satırlarda daha açık anlatılmıştır:

... Türkler: "o kimse daima evine gidendir" diyecek yerde "Ol ewge bargan ol" derler. Oğuzlar: "baran ol" derler. Türklerin: "ol er kulumu uragan ol" dedikleri yerde, bunlar "uran" derler (I, 33).

-gen eki üzerine yer yer sıraladığı kurallardan bir yenisine -ici ekini anlattıktan sonra şöyle başlar:

İşin devamı ile vasıflanan fail için "togragan, ogragan" denir ki "daima doğrayan, daima uğrayan" demektir (III, 314).

-gu (-gi) Eki: Kâşgarlı, bu eki madde başına alıp sözcük gibi açıklamıştır:

gu: fiillerden emir sıygası (*kipi*) üzerine gelir bir edat (*ek*) tır. Bu suretle kelime zaman, mekân, alet (*aygu*) isimleri olur: "bargu yér, turgu yér" denir ki "varılacak, durulacak yer" demektir (III, 211).

Başka bir yerde de şu açıklama var:

İSM-İ ZAMAN: İsm-i zaman, ism-i mekân bir yolda gelir:

"Bitik bitigü ogur = kitap yazdıracak zaman";

"At közetgü ogur = at gözetecek vakit" demektir.

İSM-İ MEKÂN: "tarığ arıtgu yér, tarığ arıtgu yér = ekin ekecek yer, buğday arıtacak yer" demektir.

İSM-İ ALET: "Tarığ arıtgu nenğ, bitik bitigü nenğ = buğday arıtacak nesne, yazı yazılacak nesne" demektir.

Zaman, mekân, alet isimlerinin aralarındaki fark şudur:

Zaman ismi yapmak istenirse sonuna "ödh" yahut "ogur" kelimeleri getirilir: "tarığ arıtgu ogur = buğday temizleyecek vakit" demektir.

Mekân ismi yapılmak istenirse sonuna "yér" kelimesi getirilir: "arıtgu yér = arıtılacak yer" demektir.

Alet ismi yapılmak istendiği zaman sonuna "nenğ" getirilir: "tarığ arıtgu nenğ = buğday arıtacak nesne" demektir (II, 321-322).

Bugün bu ekle türemiş sözcüklerde birinci anlam aygıttır: *Silgi, burgu, sürgü, askı*...

Zaman, mekân anlamı bugün yok. Onların yerine: a) *saygı, sevgi, bilgi, görgü*... gibi soyut adlar; b) *Biçki, vergi, çizgi, içki*... gibi sözcükler de çeşitli varlıklara ad olmuşlardır.

-deş, -daş Eki Üzerine: -deş eki, dilimizde az işlek ekler arasına düşmüştü. Dil devriminden sonra *çağdaş, özdeş, oydaş*... sözcüklerinin türetilmesiyle işlekliliği artmıştır. *Divan*'dan seçilen şu örnekler de yabancılık kokusunu büsbütün silmeye yetecektir:

Tüdeş: birbirine benzeyen, bir cinsten olan nesnelere. Aslı "tü" den gelmiştir "tüy" demektir (I, 406).

Arkasından kural biçimli şu açıklama:

Bir anadan doğmuş olan iki çocuğa "karındaş" denir. Çünkü karın kelimesine "daş" edatı eklenince "bir karında beraber bulunmuş" demettir.

Meme için "emik" denir. Bir memeden emen iki çocuğa "emikdeş" derler.

İkisi bir yerden olan kimselere "yérdeş" denir, hemşeri anlamındadır. Kardeşe, hisısına "kadeş" denir, aslı "ka"dır. Zarf ve kap anlamındadır. Buna "deş" getirilerek "kadeş" olmuştur "ikisi bir kaptan, zarfta yatmışlar" demek olur ki o da ana karındır.

"köngüldeş" kelimesi de böyledir. "Gönül arkadaşı" demektir (I, 406-407).

Koldaş: bu, ancak büyüklerin uşakları için kullanılır. Kirdeş: bir avluda seninle beraber oturan komşu.

Kanğdaş: "kanğdaş kadaş = babaları bir olan kardeşler. Şu savda dahi gelmiştir:

Kanğdaş kuma urur ikdiş örü tartar = Babaları bir olanlar birbirlerini çekemedikleri için çok döğüşürler; ana bir kardeşler, aralarında sevgi olduğu için birbirlerine yardım ederler (III, 382).

-(i)t Eki: 1940'ta ortaokullar için yazılmış bir yapıtta -(i)t eki ölmüş ekler arasında gösterilmişti. O sıralarda bu ekle türemiş bir tek sözcük (*geçit*) örnek gösterilmişti. *Umut, öğüt*... gibi sözcüklerle birlikte Dede Korkut Kitabındaki: *binit, yüklet, içit, aşit* örnekleri ışığa kavuşunca ek işlekleşti (*taşit, yakıt, eşit, konut*...)

Divan'da bu ekle türemiş sözcükler epeycedir: 1) Eylemlerden türemişler:

Çöküt: "çöküt kişi = kısa boylu, cüce kişi". Başkası da böyledir.

Kirit: anahtar. Bu kelime Arapçaya yakındır...

Külüt: halk arasında gülünç olan nesne (I, 356-357).

Tekşüt: değişit, karşılık, bedel, kalp akça verecek iyisini alma gibi.

Kaşşut: iki hanın, ülkelerinin emniyeti için buluşarak barışmaları (I, 451).

2) Ad soylu sözcüklerden türemişler de var:

Karşut: zıt; geceyle gündüz gibi. Bugün kullanılan karşıt.

Öçüt: oç, hınç. Bu kelimenin aslı "öç"tür (I, 50).

3) Ortak köklerden türemişler:

Ölüt: "ölüt er" = kuvvetten düşmüş yaşlı kimse.

Yanut: karşılık, bedel, ivaz.

-indi: Bu ekle türemiş ad soylu sözcüklerden birkaç örnek:

Saçındı: "saçındı neng = saçılan, yayılan nesne".

Süzündi: "süzündi suw = süzölmüş su".

Kazındı: "kazındı toprak = kazılmış toprak"...

Fil köklerine n d i (-indi) eklenerek isim yapılır. Bu suretle anlam, bir şeyin *artığı* demek olur; yahut bu ism-i mef'ul anlamına gelir. Arapçanın **فعل** vezni gibidir.

Söylemediğim şeylerin hepsi bu kural üzerinedir (I, 450).

Yukarıdaki biçimde ve anlamda beş örnekten ikisi:

İtindi: "itindi neng = itilmiş nesne".

Ekindi: "ekindi tariğ = ekilen tohum".

Ekin bugünkü söylenişi *-(i)nti*'dir. Bugün çok işlek olmadığı gibi, eskiden de pek işlek değilmiş. Kâşgarlı, yukarıdaki kuralda: "*anlam, bir şeyin artığı demek olur*" tümcesiyle ekin, bugünkü anlamları okşadığını sezmiş gibidir.

Şu sözcükte bu önemsizlik anlamını da veriyor:

Yonındı: yonuntu, talaş (III 38).

-igli Ekiyle Türemiş Sıfatlar: Bu ek de birkaç yerde ele alınmıştır:

Emir kipi üzerine *-igli*... getirilir:

1) Bir işi yapmak üzere faili gösterir: "Men ewge barıglı men" sözünde olduğu gibi; "Ben eve gitmek üzereyim" demektir.

"Men size keligli men = ben size gelmek üzereyim" demektir (I, 25).

2) ...faile işi işlemek azmi bakımından yakındır:

"Men sanğa barıglı men = ben sana gitmeği içimde gizlemişim".

"Ol manğa geligli turur = o bana gelmek dileği beslemektedir".

"Ol manğa tawar bérigli ol = o bana mal vermek kararındadır." (II, 57-58).

3) ...Failin işi işleyenlerden birisi olması suretiyle vasıflanan fail şekli: "Ol Tenğrige tapinglı erdi = o, Tanrı'ya tapanlardan idi".

"Ol meni suwdın keçrükli erdi = o beni sudan geçirenlerden idi". (II, 169)

Bu anlamın, sonraları *-me + li* (ol-) biçimli sıfatlarla karşılandığını görüyoruz.

-igli eki bugün artık yitmiştir. Yerini tutan *-me + li* ekinin gelişip yayılması, önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Pekıştirmek: *Divan*'da İki Harfliler bölümüne şu sözcükle başlanır:

Ep: tekit ve obartma edatıdır. Bir şey fazla güzellikle vasıflandığı zaman söylenir: "ep edhgü neng = ep iyi, gerçekten iyi nesne". Oğuzlar "bembeyaz" denecek yerde "ap ak" derler.

Üp: renkte tekit edatıdır: "üp üring = ap ak". Çiğilce (I, 34).

"Tes" ten sonraki geniş kurala şöyle girilir:

Tes: obartma edatıdır. Oğuzca. Oğuzlar yuvarlak bir nesnenin vasfında obartma diledikleri zaman "tes teğirme" derler ki "desdeğirmi" anlamındadır. Bu kurala uymaz. Çünkü kural renklerde ve bir şeyin vasfını obartmakta sıfatı söylenen kelimenin ilk harfi alınıp - bütün Türk dillerinde- (b) eklemekle yapılır; bu, Oğuzca (m) getirmekle olur. Koyu gök rengine olan nesneye Türkler "köp kök" derler. Oğuzlar "köm kök" derler, "gömgök" demektir.

Türkler kelimenin ilk harfi olan (k) harfini alarak (b) ile birleştirip "köp" demişler. Bu obartı edatıdır; sonra da rengin adına getirerek "köp kök" derler. Oğuzlar (b) yi (m) ye çevirerek "köm kök" demişlerdir, "koyu gök" demektir.

Sarı nesneye "sarığ", koyu sarı nesneye "sapsarığ" denir... Bunun gibi boş yer, açıklık için "yazı" denir. Bunun vasfında obartma istendiği zaman "yap yazı" denir. Bütün obartmalar hep böyledir. Fakat (b) harfini (s) ye çevirmek kural değildir (I, 328-329).

Kâşgarlı'nın anlatmaya çalıştığı bu kural çağlar boyunca genişlemiştir:

a) Bugün pekiştirme, yalnız renklerde kalmamış, türlü sıfatlara yayılmıştır. Kendisi de "yazı" yı pekiştiriyor. Bir başka örnek:

Süm: "süm sücük neng = taptatlı, pek tatlı nesne". Oğuzca (I, 338).

b) Pekiştirme harfleri dörde çıkmıştır: m p r s: *Dümdüz, apaçık, tertemiz, yusyuarlak...*

c) Bugün, yalnız sıfatların değil; adların, belirteçlerin, hatta eylemlerin de -az da olsa- çeşitli yollardan pekiştiği görülmektedir: *Güpegündüz, tortop, bambaşka, ter ter tepinmek, inim inim inliyor, zangır zangır titremek...*

Divan'da bir başka türlü pekiştirmeden de söz edilmektedir:

Yaşıl: yeşil. Koyu yeşile "yap yaşıl" denir. "yuşul" kelimesiyle birlikte "yaşıl yuşul" diye dahi söylenir: "yeşil meşil" demektir (I, 19).

Bu örnekte iki şey bugüne uymamaktadır: 1) Bugün "yap yaşıl" değil, "yemyeşil"dir. Kâşgarlı da (p) yerine Oğuzların (m) kullandıklarını söylemişti. 2) "Yaşıl yuşul" da bugünkü yakıştırmacalara dönüşmüştür:

Bugün ünlü ile başlayan sözcüklerin başına bir (m) getirilerek, öbür sözcüklerin birinci harflerini (m) ile değiştirerek yapılan yakıştırmalardan örnekler: *Ev mev, oda moda, çocuk mocuk, para mara, düşüp müşmesin...*

Küçültme: *Divan*'da küçültme şu eklerle gösterilmektedir:

1) Begeç: Tekinlerin sanı; nitelik "Begeç Arslan Tegin" denir. Bu kelime yumuşak kefle söylendiğinde küçültme bildirir: "beyceğiz" demek olur. Bu da acımak ve sevmek bildirir; çünkü "beg" yumuşak kâf ile (I, 357-358).

2) -kı: Hısnılık bildiren isimlerin sonuna gelen "acıma ve sevmeye" anlatan bir edattır: "Atakı = babacığım", "anakı = anacığım" gibi (III, 212).

Atakı: "babacığım" anlamına sevgi bildiren bir söz (I, 136).

3) -kıya: ... tok *kalm* kelimelerde küçültme harfidir: "oğulkıya = oğulcağız", "kızkıya = kızcağız".

4) Yeğni ve yumuşak (k) li kelimelerde küçültme edatıdır: "Erkiye = adamcağız", "yerkiye = yerceğiz" (I, 170).

Sen - siz:

Sen: sen. Türkler bu kelime ile çocuk, uşak gibi kendilerinden yaşça ve urunca küçük olanlara atarlar. Urunu olan, sayılan kimselere karşı (z) ile "siz" denir. Oğuzlar, işi tersine çevirerek büyük için "sen", küçük için "siz" derler. Çoğulunda dahi böyle denir... Kural da budur; çünkü "siz" çoğul olan bir isimdir (I, 339).

I. cildin 365. sayfasında şöyle bir açıklama var:

Türkler (n) harfini (z) ye çevirmişlerdir. Bu, onların elinde olan bir şeydir: "Sen" ve "siz" gibi.

Senletti: "ol anı senletti = o, ona karşı sen dedirtti". Yukarıda da söylemiş olduğumuz üzere Türkler büyüğe "siz" diye aytaalar; kurca kendilerinden aşağı olana "sen" diye aytaalar. Bundan alarak "ol anı senletti" derler ki "o, onu küçültmek için "sen" diye hitap ettirdi" demektir (II, 347).

Siz: Çiğilcede büyüklere, sayılan kişilere aytaanan bir kelimedir. "Sen" demektir. Asıl anlamı "siz"dir. Küçük olanlara "sen" diye aytaandır. Oğuzlar bunun aksini yaparlar (III, 124).

Bir de şöyle bir sözcük var:

Sa: sen anlamına bir kelime: "sa ayur men = sana söylerim". Buradaki (a) harfi "sen" kelimesindeki (n)den çevrilmiştir. "Sanğa" kelimesinde (nğ) atılmıştır (III, 208).

EYLEMLER

Eylemler: Kâşgarlı, sözcükleri sıralamada bugünkü sözlüklerin tuttuğu yolda değildir. Önce bütün sözcükleri – Arap anlayışına göre – yedi bölüme ayırır. Sonra her bölümde ayrı bir alfabe düzeni kurar. Sözcüklerin harf sayısına da önem verir. Önce birinci harf elif, yani (a e i o ö u ü) olan iki harflileri, sonra üçlüleri... sıralar. Bu sıralayışa son harfler de katılır. İlk sırada olan iki harflilerden – Arap alfabesine göre – birkaç örnek: Önce (b = p) liler: *ap, up, op...* t'liler: *at, ôt, ot, it...* (c = ç) liler: *aç, üç, uç, iç...* r'liler: *er, ir...* son harflere göre alfabenin harfleri bitinceye dek bu ayırım sürer gider. İki harflilerden sonra üçlüler gelir. Kâşgarlı, yine sırayı bozmadan bunları – Araplarca kolay okunması amacıyla – Arap biçiminde ölçülere bağlar. Türk sözünün Arap ölçüsüne uymadığı durumlarda ölçüler uydurur.

İsimler bölümü bittikten sonra sıra fiillere gelir. Kâşgarlı, fiillerin sıralanmasında – baştaki ilkeyi bozmadan – değişik bir yol tutmuştur: Madde başına mastarları değil, her eylemin –di'li geçmiş kipinin üçüncü tekil kişisini getirir. Yine baş harfler, yukarıda anlatıldığı gibi önce elifle başlar. Sıra eylem eki – di'den önceki harfe – yani kökün son harfine – göre düzenlenir: *öpdî, açdı, erdi, ezdi, esdi, üşdi* (I, 163)...

Her eylemin mastarıyla geniş zaman kipini verir. Nedeni biraz sonra anlaşılacak.

Mastar konusunda Kâşgarlı'yı dinleyelim:

Mastarlar iki türdür:

Birincisi: kendi başına, doğrudan doğruya mastar olanlardır. Bu türüsü – fiiller arasında – mazi ve muzarî (*geniş zaman*) söylenirken bildirilecektir.

İkincisi: Ashında mastar olmayıp izafet yoluyla mastar olanlardır. Bu çeşitlerinde "hal" anlamı da vardır. Bunları gerekli gördükçe gösterdim:

I. Doğrudan doğruya mastar olanlar: "Bardı, barır, barmak" ile "keldi, kelir, kelmek" kelimeleri gibi.

II. İzafet yoluyla mastar olan kelimeye örnek: "Mening barıgım bolsa manğa tuşıl = ben gidecek olduğumda bana kavuş." Keyik keligi bolsa okta = yaban hayvamı gelecek olsa ok at" sözlerindeki "barıg" ve "kelig" kelimeleri gibi. "Taz keligi borkçiğe" diye söylenen atalarsözü de böyledir, "Kelin geleceği yer takkeci dükkândır" demektir.

Açıklamalar arasında şu örneği de verir:

"Anı sögük sögtü = ona söğüş söğdü, çok söğdü"...

Bugün bu ikinci türülür master sayılmıyor. Hatta eylem köklerinden *-me*, *-meklik*, *-iş* ekleriyle türemişlere hafif master denilmesi dahi yavaş yavaş hızını yitirmektedir.

Divan'da her eylemin örnek sözcüğü *-di*'li geçmiş kipinin üçüncü tekil kişisidir. O, madde başı olur, madde sonunda geniş zaman kipiyle master yer alır, demiştik. Bu buluş çok kolaylık sağlamıştır. Çünkü masterın kalın ya da ince (k) ile yazılışı eylemin okunuşunu kolaylaştırmıştır.

Geniş zaman kiplerine gelince, asıl ek - bugün de olduğu gibi - "ı" dir. "ı"den önceki ünlünün hangi eylemlerde geniş, düz; hangilerinde dar, yuvarlak olacağı kurala bağlanamıyor. *Divan*'da her eylemin geniş zaman kipi ayrı ayrı gösterilmiştir.

Emir Kipi (fillerde kök, gövde): Kâşgarlı eylemden türeteceği her sözü emir kipine bağlar. Türetme temeli emirdir. Bugün eylemin kökü, gövdesi (tabanı) terimlerini kullanıyoruz. *Divan*'ın kuralı şu:

Bu ayırmadan emrihazır - *ikinci kişiye buyurma kipi* - sıygası iki harf üzerindedir:

"Yarmak al, attın ıl" sözlerindeki "al, ıl" kelimeleri gibi ki "para al, attan in" demektir.

Bundan sonra Türk dilinde fiil köklerinin emir kipi olduğunu bilesin. Emir kipi olarak kararlaştırılan şekil asıldır. Birçok sebepler, birçok anlamlar dolayısıyla bu kökte bir takım harfler eklenir (I, 175).

Emir Kipinin Çekimi: Emir kipi de birkaç yerde ele alınmıştır. Bu kuralları birleştirmekte yarar olduğu düşüncesindeyim:

Bu ayırmda emir kipi...: "bar, kel = git, gel" (II, 43).

"Et togra, ewge ogra" cümlelerindeki "togra, ogra" kelimeleri gibi. İsterse söyleyen adam "togragıl, ogragıl" dahi diyebilir (I, 311).

Yazar, kipi sonuna getirilen *-gil*'in kullanılmasını göstermek için şu örnekleri verir:

"Bargıl, turgıl = git, kalk".

"Tağka ağkıl, süt sağkıl = dağa çık, süt sağ..."

Bu çeşit emir kipleri ancak aytanan, bir kişi olduğu zaman yapılır. Aytanan iki kişi ya da daha çok olursa bu kural yürümez.

Emir kipi iki kişiye ya da birçok kişiye karşı söylendiği zaman yine bir düzen üzeredir. Erkek- le dişi arasındaki hüküm dahi ayrılmaz. Bir kişi için "bar" denir, "git" demektir. İki kişi için: "barıñlar ikigü" denir, "ikiniz gidiniz" demektir. Daha fazlası için "barıñlar kamığ" denir ki "hepiniz gidiniz" demektir.

Aytanan yaşça ve orunca sayılan adam olursa Türkler ona karşı çoğul sözü kullanırlar; böylece "git" denecek yerde "barıñ" derler ki kelimenin asıl anlamı "gidiniz" demektir.

Oğuzlarla Kıpçaklar tek kişiye "bar", birkaç kişiye "barıñ" derler. Çoğul belgesi olan "-lar"ı atarlar. Onun yerine genizsel (ğ) ile birlikte bir kişiye, acımak ve onu ağırlamak istedikleri zaman (z) getirirler. Oğuz dilinde bu, çoğulun çoğulu olur; fakat tek kişi için söylenir. Şu parçada dahi gelmiştir:

Awlap meni koymanğız

Ayık ayıp kaymanğız

Akar közüm uş tenğiz

Tegre yüre kuş uçar

"Beni avlayınca horlama, verdiğin sözü tut, gözümden deniz suyu akar, yöresinde kuş uçar" (II, 45-46).

Çoğul durumuna gelince, kuralı geçmiştir. Bu da Kıpçaklarla Oğuzların kuralınca emir kipinin tekili üzerine genizden bir (ğ) getirilmesidir: “et togranğ, ewge ogranğ” gibi, “et doğrayın, eve uğrayın” demektir. Yalnız öbür Türkler, yaşlı olan veya sayılan kimseye – genizden gelen (ğ) ile – söylerler. Bu tek olan ve sayılan adama karşı söylenmek belgesi olmuştur. Bunun içindir ki çoğul durumunda öbür Türklerin “togranğlar, ogranğlar” demesi yanlış sayılmamıştır. Böyle olmasaydı Türkler için - biri öbürünün yerini tutabilen iki çoğul ekini bir arada toplamak doğru görülmezdi. Oğuzlarla Kıpçaklar birinci yolda yürümüşlerdir. Onların söyleyişi kurala uygundur (III, 313-314).

Emr-i gaipite *-üçüncü kişiye buyurmada-* “tograsun, ograsun” denir.

Nehiy *-olumsuzluk-* durumunda emir kipi üzerine bir *-ma* getirerek “tograma, ograma, togramasun, ogramasun” derler.

Olumsuzluk: Eylemlere olumsuzluk, o çağda da *-me* ekiyle katılmaktadır:

Nehiy *-olumsuz-* yapma yolu: Nehiy yapmak için bir [tek] kural vardır (II, 64). Bütün fiillerde emir kipinin sonuna *-ma* (= *-me*, *-ma*) getirilmektedir: “alma, ılma = alma, inme.” (I, 175).

-di'li Geçmiş Kipi ve Çekimi:

Konuya şöyle girer:

Şurasını bilesin ki mazi sıygası (*geçmiş zaman kipi*) bütün fiillerde ancak *ɔ* ve *ɕ* = (*-di*) ile gelir. Bu hiç bozulmaz; yalnız sert harfler geldiği zaman *-çıkığın şiddetinden dolayı-* (*d*) harfi (*t*) ye çevrilir. Sert harfler bu dilde dört tanedir: (*p t ç k*):

“Tepti, tuttu, kaçtı, çekti; ol manğa baktı” gibi.

Bu gördüğünüz kelimelerdeki (*d*) harfi, *çıkığın sertliği* yüzünden – yukarıda söylediğim gibi – (*t*) ye çevrilmiştir. Asıl olan (*d*) dir. Fakat (*t*) ile söylemek daha tathırdır. . . . fiillerin hepsinde kural budur.

Birinci şahısta (*m*) ile “tapındım”, ikinci şahısta genizden gelen (ğ) ile “tapındıñ”, üçüncü şahısta (*i*) ile “tapındı” denir. Argu boyunun birtakım kelimelerinde ikinci şahısın (ğ) harfi (*g*) harfine çevrilerek “tapındug” denir, “tapındım” demektir. Yine Arguların “sen bunu kaçırdım” anlamına olan “sen anı kaçırdug” sözleri de böyledir. Kural bütün fiillerde birdir; değişmez. Genizden gelen (ğ) asıldır; (*g*) getirmek yakışıksızlıktır (II, 167-168).

Bir başka türüstü:

Türkler “bardım” derler, “gittim” demektir. . . Kural olan da budur. Oğuzlar ve başkaları. . . “bardam” derler; kural değildir. Argular . . . mazi fiilinin hepsinde “bardum, keldüm” derler. Bu söyleyiş kuraldan büsbütün uzaktır. Bu bölükler arasındaki ayrılık böyledir (III, 139-140).

Birinci çoğul kişi için:

miz: biz. (*m*), (*b*) den çevrilmiştir. (*b*) harfi, kelime, başta bulunduğu zaman gelir. Nasıl ki “biz bardımız” derler “biz gittik” anlamındadır. “keldimiz” sözü de “geldik” demektir. Bu kural bütün isimlerle fiillerde birdir; “atımız” sözü de böyledir (I, 327-328).

İkinci çoğul kişi için:

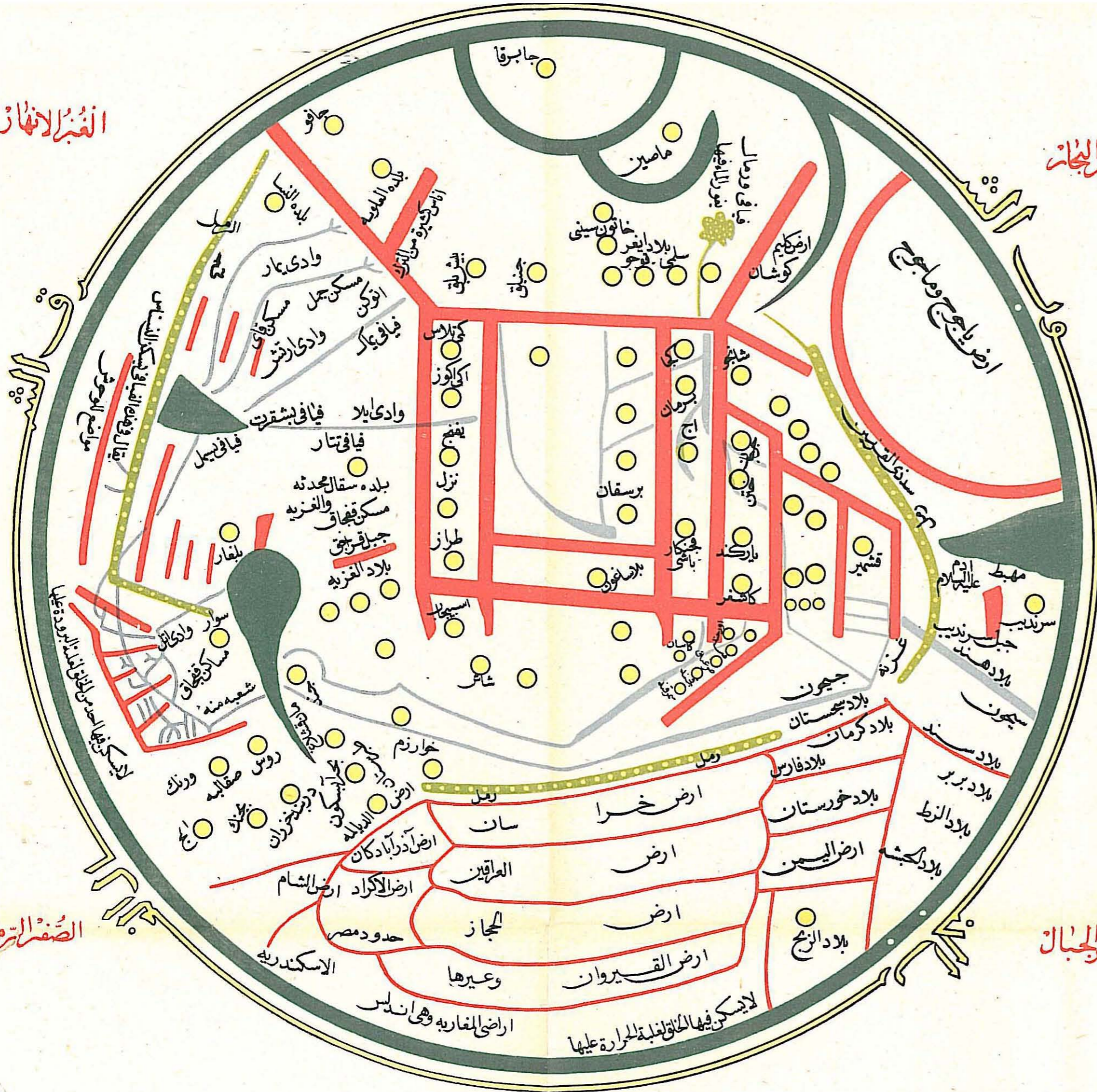
Türkler, sayılan bir adama ayıtmak istedikleri zaman “bardıñız” derler. Genizsel (ğ) ile (*z*) aslında topluluk için konmuştur. Oğuzlar bu kelime ile topluluğa ayarlar ve “bardıñız” derler ki “gittiniz” demektir. . . (II, 47)

Bir de şöyle bir çekim biçimiyle karşılaşırız:

. . . Çin'e varıncaya dek, Argu, Çiğil, Toxsı, Yağma gibi Türk boylarının büyük bir kısmı geçmiş zaman kipinin *-di* ile bağlı olmasında birleşmişlerdir. Bunlar geçmiş zaman kipinde “bardı”

الغُبْرَانِهَا

الخَضْرَاءُ

AÇIKLAMALAR

Bu ilk Türk haritası, *Divanü Lügat-üt-Türk*'ün metnindedir. Türk boylarının oturduğu yerlerle çevredeki yabancı yer ve toplulukları göstermektedir.

Haritanın ortasında Karahanlıların ilk başkenti olan Balasagun vardır.

DAİRENİN ÇEVRESİNDEKİ ARAPÇA YAZILARIN ANLAMLARI :

- Üstteki yazı : Doğu
- Alttaki " : Batı
- Sağdaki " : Güney
- Soldaki " : Kuzey

KÖŞELERDEKİ ARAPÇA YAZILARIN ANLAMLARI :

- Sağ üstteki yazı : Yeşil, denizdir.
- Sol " " : Boz, ırmaktır.
- Sağ alttaki " : Kırmızı, dağdır.
- Sol " " : Sarı, kumluk, kenttir.

الْقُرْبَانِهَا

الْمَرْجَانُ

derler; Suvarlarla Kıpçaklardan birtakımları ile Oğuzlar onlardan ayrılmışlardır. Bunlar (-i) yerine (k) li yahut (g) li kelimelerde ... (k) getirirler. Bu dilde tekil ve çoğul bir olur; araları ayırt edilmez:

“Ya kurduk = o, yay kurdu”,

“Men ya kurduk = ben yay kurdum”,

“Biz ya kurduk = biz yay kurduk”...

“Olar tağka ağduk = onlar dağa ağdılar”.

“Biz ağduk = biz ağdık”...

“Ol keldük = o geldi”,

“Biz keldük = biz geldik”,

“Olar ewge kirdük = onlar eve girdiler” demektir. ...

Oğuzların çoğul birinci şahsın tekilinde, öbür Türklerin “bardım” dedikleri yerde (m) yerine (k) getirerek “barduk” derler. Tekille çoğul arasını ayırmazlar; yalnız öbür Türklerle birleşerek üçüncü kişilerde “gitti, geldi” yerine “barduk, keldük” demezler.

...Bütün Türk dillerinde ayrılmaz bir yoldur. Olumsuz şeklinde “barmadım, kelmedim” denir. ... bütün Türk dilleri arasında birlik vardır.

Üçüncü tekil kişinin olumsuzunda “barmaduk, kelmedük” denir ki “gitmedi, gitmediğini işittim”, “gelmedi, ben böyle sanırım” demektir. Bu çeşit olumsuzlar, işin yapılmış olduğunu göstermek bakımından söylediğim gibidir (II, 62-64).

-miş’le türemiş sözcükler: Bugünkü anlayışa uygun olarak o gün de -miş’le türemiş sözcükler ikiye ayrılmaktadır: 1) *Sıfatlar*. Bu konu *Divan*’da şöyle anlatılmaktadır.

İsm-i mef’ul: bütün ayrımlarda bir düzeye gelir. Bu da emr-i hazır kipi üzerine (m) ve (ş) = (-miş) getirmekle olur:

“Kurmuş ya = kurulmuş yay”,

“Kazmış arık” sözü de böyledir, “kazılmış ark” demektir.

Bu anlamda birbirini okşayan iki sav:

“Kuruğ yıgaç egilmes, kurmuş kiriş tügülmes = kuru ağaç eğilmez, kurulu kiriş düğülmez” (I, 198).

“Kurmuş kiriş tügülmes, ukrukun tağ egilmes = kurulmuş kiriş düğülenmez, kementle dağ eğilmez” (III, 215).

2) *Eylemler*. Konuya *sıfat*’tan ayrılmaz bir tutum içinde girilmektedir; gitgide eyleme kaydığı görülür:

Lâzım fiillerde mazide bazı kere (m ş = -miş) gelir:

“Ewge barmuş, ol manğa kelmiş” sözlerindeki “barmış, kelmiş” kelimeleri gibi ki “benim haberim olmadığı halde eve gitmiş; benim haberim olmadığı halde bana gelmiş” demektir.

-di’li geçmişle -miş’li geçmiş arasındaki anlam ayırtısını şöyle açıklar.

... bunların arasındaki fark, -di ile söyleyen adamın, işin olduğu zaman hazır bulunmasından ve işin yapıldığı zaman yanında bulunmasından haber verir:

“Bardı” denildiği zaman “o, gitti, ben de gözümle onun gittiğini gördüm” demektir.

Fakat -miş’le söyleyenin bulunmadığı zamanda fiilin yapılmış olduğunu haber verir:

“Ol barmış, ol kelmiş” denir ki “o gitmiş; ben gittiğini görmedim”, “o gelmiş, ben geldiğini görmedim” demektir.

Lâzım fiillerden ve başkasından gelmiş olan bütün geçmiş zaman kiplerinde bu kural bir düzeye yürür...

-di’li ve -miş’li geçmiş zaman kipleri arasındaki anlam ayrılığı bizim kültür dilimizin tutumuna tıpatıp uygundur. Eski yazı dilimizde, kimi

Doğu illerimizle Azerî Türklerinde -miş'li geçmişte kesinliğe kayan bir ayırtı sezilmektedir.

Gelecek Zaman Kipi :

Gelecekte bir işin yapılacağını göstermek için emr-i hazır sıygasına (= ikinci kişiye buyurma kipine) -gey, -kay getirilir:

“Ol ya kurkay = o, yay kuracak”,

“Ol süt sağkay = o, süt sağacak”,

“Ol ewge bargay = o, eve gidecek”,

“Ol manğa kelgey = o, bana gelecek”,

“Ol yarmak térgey = o, para toplayacak” demektir.

Bu anlama gelince, her baptan bütün fiillerde kural değişmez, bir düzüye gider (II, 66).

Bir örnek daha:

“Men bargay men yamu = ben gideceğim sen de göreceksin” (III, 236).

Geniş Zaman Kipi: Eylem kipleri arasında kesinlik sınırı içine sığmayan iki üç sorun var. Geniş zaman kipi bunların başında gelir. Değişmeyen belgesi *r*'dir. O gün de böyle bugün de. Ünlülerle biten tabanlara gelişinde de de aykırılık gözükmez. Yalnız *r*'yi ünsüzle biten tabanlara bağlayan ünlünün geniş mi, dar mı olacağı sorunu kesin çözüme bağlanamıyor. Onun içindir ki Kâşgarlı, her eylemin geniş zaman kipiyle mastarını gösterir.

Öbür kipler yazıldıktan sonra, geniş zaman kipi geçilemezdi. Bir değinme niteliğini aşmamak üzere sözü *Divan*'a bırakıyoruz:

Mazide “bardı”, emirde “bar”. Bundaki (r) kelimenin kökündendir. Muzari (= geniş zaman kipi) de “ol barır” denir. Emir kipi üzerine bir (r) harfi getirilerek yapılmıştır...

... bu kelimedede iki (r) toplanmıştır... Oğuzlar dilde yeğnilik yapmak için muzari kipindeki (r) nin birini, birçok eylemlerde atarlar... Bu, güzel değildir, kurala uymayan bir haldir.

Kendisinde (r) bulunmayan... “keldi” den “kelir. ... “küldi” den... “küler” dir....

Üç, dört ve daha çok harfli eylemlerde bir düzüye yürüyen kural budur (II, 64-65).

... Birinci şahısta “barırmen” denir; Oğuzlar muzari sıygasında (= geniş zaman kipinde) ikinci (r) harfini atıp kelimenin kökünde olan (r) harfini bırakarak “men baran” derler ki “ben varırım” demektir...

Asıl kelimedede (r) harfi bulunmazsa o kelimeye geniş zaman kipinde (r) gelir: “men keliren, men küleren = ben gelirim, ben gülerim” demektir.

... Nefyinde (= olumsuzunda) “ol barmas” denir, “o gitmez” demektir. “Men barmas men = ben gitmem” demektir. Burada, Oğuzlarla öbür Türkler arasında ayrılık yoktur.

... üçüncü kişiler ister tekil, ister çoğul olsun (mas) eklenir: “Olar barmaslar, bular barmaslar” denir ki “onlar gitmezler, bunlar gitmezler” demektir.

Birinci kişinin çoğulunda “biz barmasımız” denir, “biz gitmeyiz” demektir (II, 65-66).

Muzariin nefyi (= geniş zaman kipinin olumsuzluğu) halinde nefiy (= olumsuzluk) harfinden sonra bir (s) getirilir: “Ol et togramas = o, et doğramaz” demektir (I, 313).

Eylemlerin, kişilere göre çekimleri, kişi adlarının açıklanmasına bağlıdır.

Olumsuzluk eki -me, hiç bir kipte değişikliğe yol açmaz; yalnız geniş zaman kipinin eklerini değiştirir. O gün (r), (s) oluyormuş. Bugün de (z)

oluyor. Bugün ikinci, birinci kişilerde görülen önemli değişiklikler o çağda görülüyor.

turur = *-dir*: Dilimizde çok kullanılan, kesin yarguların anlatımında pek değerli bir dil aracı olan *-dir*, türlü araştırmalara konu olmuş, çeşitli yorumlarla açıklanmak istenmiştir. Kâşgarlı bu konuda şunları yazıyor:

turur: Bu muzari (= *geniş zaman*) fiildir, mazisiz ve mastarsız kullanılır; anlamı “odur” demektir:

“Ol taş *turur*” sözünde olduğu gibi ki “o, taşır” demektir. Ve yine:

“Ol kuş *turur*” denir ki “o, kuştur” demektir.

Bu söz bağlantısıdır... Bunun mazisi ve mastarı yoktur (II, 6-7).

Başka bir yerde de şu var:

turur: Mazisi ve mastarı olmayan bir müstakbel (= *gelecek*) fiildir. Bu kelime, bir şeyin, söylendiği zaman bir yerde durduğunu, ve bulunduğunu haber verir: “Ol ewde *turur*” denir ki “o, evde hazır; bulunuyor” demektir. Ve yine “er sükel *turur* = adam hastadır” demektir. Bu sözle adam ayağa kalktı demek istenilmez (III, 180-181).

Ek-eylem konusu işlenirken bu, yeniden ele alınacaktır. İkinci açıklamada “... *müstakbel fiildir*” yargısı yadırganabilir. “Geniş zaman kipi”nin kapsamına “gelecek zaman”ın girmesi bu anlayışa yol açmışa benzer.

Eylemlerin Yapıları :

“Fiillere Yapılan Ziyadeler ve Fiillerin Kuruluşu Hakkında Söz”

başlığını taşıyan bölümde:

Fiillere sonradan gelen harfler ondur:

(a e), t, r, s, ş, k (kalm), k (ince), l, n, la, y (i i u ü).

Bu harfler, kelimeye yeni birtakım anlamlar verdirmek için ziyade olunur.

der ve harflerin her birinin görevini birer, ikişer örnekle kısaca belirtir.

Divan'da türemiş eylemler pek çeşitlidir: *-le* ekiyle türemiş fiilleri iki üç yerde anlattıktan sonra konuyu iyice genişletir (III, 344):

Bu ayırım altı yolda gelir:

Birincisi: ... üç harfli isimlerden yapılmış bulunur: “kapuğ kiritledi”. Aslı “kirit”tir. Buna *-ledi* getirmekle fiil yapılmıştır... Her anlamda bu ayırım böylece yürür.

İkincisi: bahsedilen kişiyi veya şeyi, sayılan anlamına gelen fiil için “ol anı Oğuzladı, ol anı Çiğilledi” denir ki “o, onu Oğuz saydı, Oğuzlardan saydı; o, onu Çiğillerden saydı”... Bir adam hangi bir şeye nispet edilirse yine böyledir. “Ol anı saranladı” sözü de böyledir, “o, onu pintü saydı, pintilere nispet etti” demektir...

Üçüncüsü: söylenen örgen üzerine “vurmak” anlamınadır: “Ol anı karımladı; ol anı böğürledi” gibi ki “o, onun karnına vurdu; o, onun böğrüne vurdu” demektir. Bu hal Türkçe için büyük bir fazilettir. Arap diliyle at başı beraber yürür. Çünkü Arapçada dahi isimden fiil yapılabilir...

Bütün Türk dillerinde bu anlamda kullanılan isimlerden fiil yapılabilir.

Dördüncüsü: failin, yapılan bir aygıtla bir işi mef'ulde (*edilgenlikte*) yapması anlamına gelir: “ol anı kılıçladı = O, onu kılıçla vurdu”, “ol atığ çubıkladı = o, atı çubukla vurdu”.

Beşincisi: söylenen şeyi kendi cinsinden ayırmak anlamınadır: “pamuk urugladı = pamuğu çekirdeğinden ayırdı”, “taluladı nengni = nesneyi seçti”.

Altıncısı: ayrıma asıl olup yukarıda saydığım anlamlardan hiç birisi beklenmemektir: "Ol manğa at bağışladı = o, bana at bağışladı", "Tenğri meni ağırladı = Tanrı beni ağırladı".

Bundan sonra - kuralca olabilirse de - her isimden fiil yapılamayacağını bilmelisin. Söz gelimi "fındık" demek olan "kosık" kelimesinden "kosıkladı" diye bir fiil yapamazsın; ama "kaşuk" sözünden "kaşukladı" diye bir fiil yapabilirsin...

-len Ekiyle Türemiş Eylemler: Bu konu, birkaç yerde birbirini okşar biçimlerde ele alınmıştır. İkisini (II, 269-270 ve 278-286) birbirine kararak vermeye çalışacağım:

Bu bölüm birtakım yollarda yürür:

Birincisi: söylenen şeye sahip ve malik olmak anlamına gelir:

"Er tarıglandı = adam ekin sahibi oldu." (269)

"Er yarmaklandı = adam para sahibi oldu." (278)

İkincisi: kendisini söylenen şey cinsinden saymak ve onların kılığına girmek anlamına gelir:

"Er Oğuzlandı = Adam Oğuz kıyafetine girdi, kendini Oğuzlardan saydı." (269)

"Er Kıpçaklandı = Adam Kıpçak kıyafetine girdi." (278).

Bu, bütün fiillerde yürüyen bir kuraldır.

Üçüncüsü: o şey, failin tabiatında bulunmak anlamındadır:

"Yıgaç butaklandı, (yemişlendi) = ağaç dallandı, dal verdi; yemiş verdi" (269).

"Anıñ közi çelpeklendi = onun gözü çapaklandı" (278).

Dördüncüsü bu anlamlardan hiç birisi beklenmeyip kendi öz anlamına gelmektir: "er katıglandı = adam çalıştı, çabaladı" (269).

Dördüncüsü: kelime kendi öz anlamına gelmektedir:

"Ter burçaklandı = ter burçak burçak oldu" (278).

Bu kural dörtlü, beşli ve beşliden fazlası için de yürür. Bunu iyi belle! Bilgi ile uğur bulursun (270)

... isimlerden bu anlam murat edildiği zaman bunun yolu kelimeye -len ziyade edilmektir. Böylelikle bütün Türk dillerinde - aksi düşünülmeyle - değişmez bir kural olarak bütün yollarda kullanılır bir fiil olur (280).

Başka bir yerde (III, 198) bu kural bir daha ele alınmıştır:

Üçüncüsü: meçhul (*edilgen*) fiil anlamına gelmesidir:

"Tawar çoğlandı, böz çığlandı" gibi ki "mal boğlandı, heybelendi; bez ölçüldü" demektir.

Uzun açıklamadan sonra şu yargıya varıyor:

Bununla beraber bütün Türk dillerinde her isimden fiil kalıbı yapmak olmaz; çünkü "adam atalarsözü söyledi" anlamına "er sawlandı"; "adam ün sahibi oldu" anlamına "er çawlandı" denmez. Halbuki kurala göre her isimden fiil yapıp kullanmak olabilir; kullanılan kimse kınamaz."

Kuralla kullanım arasındaki ilişki ne güzel kavranmış. Bu konularda bugün de düşünce budur.

-a, -e ekiyle türemiş eylemler: -e ile türemiş eylemler için de ana kaynağımız olan *Divan*, bize kılavuzluk etmektedir. Bugün *tünemek*, *kanamak*, *yaşamak*, *türemek*, *oyunmak*, *benzemek*... eylemlerinin başlangıcını dil haznemiz -le ile türemiş fiilleri anlattıktan sonra- şöyle açıklıyor:

İsim, salim ve üçlü isim olursa fiil yapmak için yalnız elif (a e) getirmek yeter. Elifin (l) ile beraber getirilmesi gerekmez. Şimşek anlamına olan "yaşın" kelimesi fiil yapılmak istenirse "yaşın yaşnadı" denir, "şimşek çaktı" demektir. "Kısrak kulnadı" cümlesindeki "kulnadı" sözü de böyledir. "Kısrak kulunladı" demektir... Yine bunun gibi dörtlü sahih isimlerin sonundaki harf atılarak ayrıma sokulabilir.

Bundan sonra, *yumşak, yastuk, bulgak* isimlerinden *yumşadı, yastadı, bulgadı* fiillerinin türeyişlerini açıklıyor ve:

Bu isimlerden (k) atılmış, fiil yapabilmek için yalnız bir elif getirilmiştir.

Dedikten sonra içinde doğan bir ikircimliği yenemeyince:

Yahut isimler kendisine bir harf getirilerek fiillerden alınmış olur. Bence doğrusu budur.

Yargısına varıyor. Ne güzel dönüş...

Eylemlerde Çatı: Divan'da eylemlerin geçişli ya da geçişsiz oluşlarına, etkenlik ve edilgenlik konularına gereken önem verilmiş, türlü bölümlerde ele alınmış, açıklanmıştır. Bunlardan birkaçı:

Geçişsiz eylemleri geçişlendirme (oldurğan yapma); geçişlilik durumunu katmerleştirerek (ettirgen yapma) yolları:

1) *-(i)t* eki üzerine:

Bu ayırım lâzım (*geçişsiz*) bir fiili müteaddi (*geçişli*) yapılmak istendiği yahut iki faille (*özneye*) geçmesi istendiği vakit fiile bir (t) harfi ziyade kılınır ve mazi kipinin (d) harfi bu (t) ile şeddelenir; o vakit (t) iki olur.

(Harf benzeşmesi: Sert harf olan (t) den sonra gelen kip eki *-di*'nin *-ti* olması):

"Söz üškürdü = sözü hatırladı" "üşkürtti" demek ise "hatırlattı" demektir. İki fail ile müteaddi (*ettirgen*) olan fiile örnek:

"Anıñ atın argurttı" sözü gibidir "Onun atını yordurdu" demektir. Bunun bir başka türlü de daha vardır: "Argurturdi" ve "üşkürtürdi" gibi; fakat bu doğru değildir. Doğrusu ilk şeklidir (I, 229).

Başka bir yerde (II, 324) bu konuyu bir daha işler ve çeşitli örnekler verir:

Dört harfliden örnek: "Er komındı = adam bir işte coştı" demektir. Bu, lâzım (*geçişsiz*) bir fiildir. Müteaddi (*geçişli*) kılındığı zaman "anı komıt = onu coştur" denir.

2) *-ir* Ekiyle Geçişlendirme:

... Lâzım bir fiil müteaddi yapılmak istenirse, yolu, emr-i hazır sıygasının (*ikinci kişiye buyurma kipinin*) sonuna (r = *-ir*) getirmektir. Adam kaçtığı zaman "er kaçtı" denir. Bu fiil lâzımdır. Müteaddi şekli "kaçurdı"dır. "Ol anı kaçurdı" sözünde olduğu gibi. "Er suw keçti = adam su geçti", müteaddisi "keçürdi"dir: "Ol anı keçürdi" sözünde olduğu gibi...

Oğuzlar bazı keré (r) yerine (z) getirirler: "Ol tawar aldızdı = o, malı aldırdı, malı soyuldu". Bunun aslı "aldı"dır (II, 87).

-ir eki için bir örnek daha:

... "kuş uçtı" sözündeki fiilden "uçurdı"... şeklinde müteaddi yapılı (II, 324).

3) *-tir (-dir)* Ekiyle Geçişlendirme Kuralı:

İçtürdi: "Ol mañğa suw içtürdi = o, bana su içirdi". Başkası da böyledir... Bu anlamda "içürdi" dahi denir: "Suw içürmesge süt bér" savında dahi gelmiştir; "su içirmeyene süt ver" demektir...

Bu gibi fiillerde asıl olan iki fail ile müteaddi (*işin iki öznedenden geçmesiyle yapılan ettirgen bir eylem*) olmaktadır; birincisi işi yapmakla emreder öbürüsü işi yapar (I, 218).

4) *-gur, -çur* Ekiyle Geçişlendirme: Başka bir yerde (II, 197) yukarıdaki yollar bir yandan yinelenir:

Bu bölüm dört yolda yürür: Birincisi: iki harfliden olarak müteaddi kılınan fiildir: "Bardı" gibi ki "gitti" demektir... "Barturdu" denildiği zaman "başkası giderdi" demek olur. . . "Ol anğar ya kurturdu = o ona yay kurdurdu" gibi . . .

. . . fiile -ğır, -kır getirilir: "At turdu = at zayıfladı" sözünden "er atın turgurdu" denir ki "adam atını zayıflattı" demektir . . .

Yine böylece "yağ erüdi" sözündeki "erüdi" kelimesinden yapılan müteaddi fiilde "yağ ergürdi" denir ki "adam yağ eritti" demektir . . .

İkincisi: aslında üç harfli ve lâzım (*geçişsiz*) olan fiildir ki müteaddi (*geçişli*) yapılmak için bu ayrıma girmiştir: "Er tirildi" cümlesindeki "tirildi" fiilinden müteaddi bir şekil yapılmak istenirse "tirgürdi" olur. "Tenğri tirgürdi" denir ki "Allah diriltti" demektir . . .

Üçüncüsü: aslından lâzım (*geçişsiz*) fiil olmaktadır. Anlamı "işî işlemek ve gerçekten yapmağa niyet eylemek" ise de bu işte "azar azar, yavaş yavaş yapılmak" anlamı vardır: "Su damladı" anlamına gelen "suw tamçırđı" sözü gibi ki "su buluttan damladı, yavaş yavaş serpildi" demektir. "Aşç taşğurdu" sözü de böyledir, "tencere taşayazdı" demektir.

Edilgen Eylemler: Kâşgarlı bu konuda önce -l ile edilgenleşen eylemleri ele alır:

Bu bölüm (l) üzerine kurulmuştur. (l) harfi üç yolda gelir:

Birincisi: iki harfli bir fiil (l) gelmesiyle üç harfli olur. Bu fiilde (l) meçhul (*edilgenlik*) belgesi olarak bulunur: "Ya kuruldu, er uruldu" gibi ki "yay kuruldu, adam vuruldu" demektir. Asılları "kurdu" ve "urdu" dır. İkincisi lâzım (*geçişsiz*) bir fiilden meçhul (*edilgen*) fiil yapmak için getirilir: . . . "Ol yerge barıldı = o yere varıldı".

Kâşgarlı kimi kez (l) yerine (n) geldiğini söyledikten sonra örnekler arasında: "*men Tenğrige tapındam*" tümcesini de veriyor. Oysa "*tapındum*" eylemi edilgen değil, dönüşlüdür. Örneği yineliyor:

Şu beyitte dahi gelmiştir: Öğren anıñ biligin künde anğar baru

Kotkılıkın tapıngıl kodhgıl küwez naru =

Her gün yanına giderek onun bilgisini öğren. Gönül alçaklığıyla ona hizmet et, gururu bir yana koy.

-(i)n Ekiyle Çatı Anlamları Beliren Eylemler: Bu eki ilgilendiren kuralları da birleştirmekte yarar gördüm:

Bu bölüm birtakım yollardan yürür: Birincisi: failin (*öznenin*) başkasından yardım almaksızın başlı başına bir işî işlemesi anlamınadır (II, 158):

"Er özinge yemiş ewdindi = adam kendisi için yemiş topladı" . . . (II, 254)

İkincisi: failin bir işî başkalarının yardımına kalmadan tek başına yapmasıdır:

"Ol tariğ tarındı = O, kendi için, kendi başına tohum ekti. (II, 158)

Üçüncüsü: "l = -il" bölümü ile "n = -(i)n" bölümünün birleşmesi ve (n) nin (l) den çevrilmiş olmasıdır:

"Bitik bitildi" denildiği gibi "bitik bitindi" de denir. İkisi de bir anlamdadır, "kitap yazıldı" demektir.

Dördüncüsü başlı başına bir kelime olup yukarıdaki anlamlardan hiç bir şey bildirmeyerek (n) gelmeden önceki hali ne ise o anlamı veren şekildir:

"Tenğrige tapındı = Tanrı'ya taptı", "Tenğrige sığındım = Tanrı'ya sığındım" (II, 160).

"Tewey kewşendi = deve gevşendi, geviş getirdi" (II, 254).

Bu bölümde -(i)n ile türemiş gösterilenlerin pek çoğu edilgen değil, öze dönüş anlamındadır, dönüşlü çatıda eylemlerdir.

Oysa -(i)n'le edilgenleşmiş eylemlerimiz pek çoktur:

1) Ünlülerle biten eylemler: *Beklendi, okundu, isteniyor, adanmış, dogranacak* . . .

2) (l) ile biten eylemler: *Alınacak, kılındı, silinmez, bulunmuş...* Kâşgarlı bu yöne açılmamıştır.

-(i)n ekinin eyleme kattığı bir anlam da şöyle açıklanmaktadır:

Öpüdü: "Ol mün öpüdü = O çorba içir gibi görüdü."

Bu anlamda birtakım fiillere (n) gelir. Bunun sebebi failin gerçekten yapmadığı bir işi yapar gibi görünmüş olmasını bildirmek içindir. Ya da başkasından yardım görmeden bir işin başı başına yapıldığını göstermek için gelir:

"Ol ok atındı = O ok atmamışken kendini ok atar gibi gösterdi..."

"Ol özün urundu = O bir işe pişman olduğu için kendi kendine döğüdü."

"Ol özin öğüdü = O kendini öğdü." (I, 198 - 203)

III. cildin 111. sayfasında eylem çatısı üzerine bir kerteleme, bir çatı kertelemesi var:

Kural: Herhangi ikili müteaddi (*geçişli*) bir fiil kendisine (l) harfi getirildiği zaman ya lâzım (*geçişsiz*) ya da meçhul (*edilgen*) olur; bunu yukarıda söylemiştik.

Müteaddi bir fiile (n) getirildiği zaman fiil lâzım olur; bu Arapçaya uygundur...

Bu dilde (Türkçede): "Er tügen yazdı" denir ki "adam düğüm çözdü" demektir. Bu fiile (n) getirilirse "tügen yazındı" denir ki "düğüm çözüldü" anlamındadır. (n) gelmekle bu fiil lâzım olmuştur. Fiile (l) getirilerek "tügen yazıldı" denir, "düğüm çözüldü" demektir. (l, n) getirilirse kelime "yazındı" olur, "kendi kendine çözüldü" demektir.

-(i)k Ekiyle Türemiş Eylemler:

Birtakım kelimelere gelerek onları fiil yapan (k) iki türüdür: Birincisi: alt olan - yahut kendisi üzerinde eser kalan - bir faille (*özneye*) fiil olmaktır: "Bassıktı er" sözünde olduğu gibi ki "adam basıldı (düşman tarafından basıldı)" demektir.

"Ton kirikti = Elbise kirlendi" gibi.

İkincisi: Bu anlama olmayıp kendi ayrımındaki anlama gelen fiildir:

"Er bahktı = Adam yaralandı" gibi...

"Çülüküti er = Adam perişanlaştı (adamın kıyafeti perişanlaştı)" gibi (II, 118-119).

Bir başka yerde de şu var:

Yenilmeyi, ezilmeyi ve bir tesir altında kalmayı anlatmak için gelir ve mef'ul (*edilgen*) anlamı bildirir:

"Er acıktı = Adam acıktı", "er arıskdı = adam aldatıldı."

"Er soysukdı = Adam soyguna uğradı" sözlerinde olduğu gibi (I, 20-21).

Bu kurallar, ad soylu sözcüklerden türemiş yirmiyi aşkın eylemin açıklanmasından sonra verilmiştir. Ek işlek olsaydı, işlekliliğini gösteren bir söz bulunurdu.

Bugün de ad soylu sözcüklerden bu ekle türemiş eylemler çok değildir: *bir-ikmek, ac-aktı, gecikmiş, gözüküyor; gözleri doluktu...* Hepsi de geçişsizdir.

-(i)ş Ekiyle Türemiş Eylemler (İşteş Eylemler): II. cildin türlü bölümlerinde işlenen bu konuyu 113. sayfada başlayan bölümüyle 225. sayfada başlayan bölümünü birleştireceğim:

Bu ayrımda dört kol meydana gelir: Birincisi: işte yardımlaşma anlamındadır:

"Ol manğa bitik bitişti = O bana kitap yazmakta yardım etti" (113).

"Ol manğa yük kötrüştü = O bana yük götürmekte yardım etti" (225).

İkincisi: bir işte kimin daha kuvvetli, daha becerikli, daha yeğün olduğunu göstermek için yarış anlamına gelir.

“Ol meniñ birle çalışdı = O benimle güreşti”... (114).

“Ol meniñ birle seğrişdi = O benimle – hangimiz daha iyi sığıyoruz diye – seğırtmekte, atlamakta – yarıştı” (225).

Üçüncüsü bu (ş) harfi isimlerde (l) ile bir arada bulunabilir; bu suretle anlam oyunda, yarışta, atışta öndül anlamına gelir:

“Oynadım atlaşu = Atı öndül koyarak, ortaya koyarak oyun oynadım.”

“Oynadım altunlaşu = Altını öndül koyarak oyun oynadım. (114)

Bu da bir çeşit yarıştı.

“Ol meniñ birle ok attı atlaşu = O, benimle, ortaya öndül olmak üzere at koyarak ok atıştı” (225).

Dördüncüsü: fiilin şu saydığım anlamlardan hiç birisine gelmeyerek sade kendi öz anlamına gelmesidir:

“Ol anıñ birle kerişdi = O onunla çekişti” demektir. Bunu iyi anla (115).

“İş burbaşdı = İş karıştı”, “yıp koymaşdı = İp dolaştı” (225).

Bu konu III. cildin 321-322. sayfalarında da şöyle açıklanır:

Bir işin iki kişi veya birçok kimseler tarafından işlenmiş olduğunu bildirmek istersek kelimenin sonuna... (ş) getirilir: “Ol meniñ birle yıgaç ırğaştı = O benimle ağaç ırgaladı (bu hem yardım hem yarış olabilir)”.

“Kişi barça yığlaştı = Halk bütün ağlaştı” demektir.

Hepsi buna göre ölçülebilir.

–se Ekiyle Türemiş Eylemler:

(–se) harflerinin iki üç harfli isimlere olduğu gibi üç harfli fiillere de geldiğini bilmelisin. Böyle kipler işin henüz yapılmadığını; fakat yapılmak istenildiğini ve işleyenin o işi yapmak dileğinde olduğunu bildirir. . . Dört ve beş harfli olanlara bu (–se) eki gelmek kural ise de az kullanılır. İki harfli isimlere geldiğine örnek:

“Er etsedi = Adam et yemek istedi”... .

Üç harfli isimlere (–se) getirildiğine örnek: . . . adamın canı tatlı istediği zaman: “Er tatıgsadı” denir. . . .

Yapısı üç harften artık olan isimlere geldiğine örnek: “Er kagunsadı = Adamın canı kavun istedi”... .

Kural hepsine uyar; fakat biz burada birtakımlarını söyledik; gerisi buradan anlaşılır.

İki harfli fiillere örnek:

“Er kızın öpsedi = Adam kızını öpmek istedi”... .

Üç harfli fiillere örnek:

“Ol Tenğrige kirtginsedi = O Tanrı'nın birliğini açıkça söylemek istedi.”

. . . sonunda (r) bulunanlarda “–se” den önce kalınlarda bir (g), incelerde bir (k) gelir:

“Ol ewge barıgsadı = O kimse eve varmak diledi.”

“Men seni körüksedim = Ben seni görümsedim” demektir . . . Bunların aslı “bardı, kördi”-dir.

Kelimenin sonunda (l) bulunursa bu kurala uyar:

“Ol andın yarmak alıgsadı = O ondan para almak istedi”.

Arzu etmek anlamının bu “–se” ekinden çıkarılması Türklerin: “Bir şey saydı” demek olan “sadı neğni” sözünden alınmıştır. Sanki isteyen, o işi kendi dilekleri arasında saymış da onu dilemiş, istemiş. Nitekim “er suwsadı” denir ki “adam susadı” demektir, “su o adamın dilekleri arasında sayılmıştır” demektir.

“–se” ekindeki (e), (i) ye çevrilirse anlam değişir ve o kendisine nispet olunan nesnenin halini, tabiatını alır; bulunduğu halden başka hale döndüğünü gösterir: “Sücik suwsadı” ve “üzüm acıgsadı” gibi ki “şarap sulandı”, “üzüm ekşidi” demektir (I, 279–282).

II. cildin 319. sayfasında da şu satırlar var:

İşin kendisinden çıkması isteğinde bulunmak anlamında vasıflanan fail için: "Ol tarığ tarıgsak", "ol evin bezetiğsek" denir ki "o, çiftçiliğe düşkündür, onu arzu ediyor", "o evinini bezetmeğe düşkündür, onu arzu ediyor." demektir.

II. cildin 55. sayfasında *-ıgsak*, *-iğsek* ekiyle türemiş sıfatlar şöyle anlatılmaktadır:

Üçüncüsü: bir iş yapılmadan önce o işin yapılmasını arzu eden ve sıfat olan bir faildir. . . .

"Ol evge barıgsak ol = O eve gitmek isteğindedir."

"Ol munda turıgsak ol = O burada durmak dileğindedir."

"Ol berü keligsek erdi = O beri gelmek istiyordu."

"Ol ewge kirigsek ol = O eve girmek dileğindedir."

Bu anlam isimlerde dahi istenildiği zaman kişi onunla vasıflanır:

"Ol er ol tawarsak = O adam mal sever."

"Bu uragut ol ersek = O kadın erkek arzu eder, erkeğe düşkün" demektir.

-(i)msin Ekiyle Türemiş Eylemler:

Bu fiillerin aslı iki harflidir. Bunlar (m s n = *-imsin*) getirilerek beşlilere katılmıştır. Bu harfler üçlü, dörtlü, beşli fiillere birtakım anlamlar katmak için getirilir. . . .

Örnekler, uzun açıklamalar içinden seçilmiştir:

"Ol andın neñ tilemsindi = O ondan bir şey ister göründü."

"Ol manğa telim külümsindi = O bana çok güler göründü."

"Ol ewge barımsindi = O eve gider göründü."

"Ol anı kaçırumınsindi = O gerçekten yapmadığı halde onu kaçırr göründü."

"Er at suwgarımsindi = Adam atı suvarır göründü." . . .

. . . bu beyan ettiğim kurallar bütün Türk dillerini içerisine almaktadır. Bundan hiç bir şey dışarıda kalmaz (II, 259-263).

III. cildin 322. sayfasında da şu bilgiler var:

Bir kimsenin bir işi hakikaten yapmadığı halde yapar gibi görünmesi halinde. . . *-(i)msin* getirilir:

"Ol sanğa ogramsindi = O gerçekten sana uğramadığı halde kendini uğrar gösterdi."

"Ol yük yüklemsindi = O gerçekten yük yüklediği halde kendini yükler gösterdi."

. . . bütün kelimeler bu kurallar üzerine ölçümlenebilir. . . .

Bu da önemlidir:

"Bilgimsindi = Adam kendini akıllı gösterdi" demektir. Başka ayrımlar da böyledir. Gerçekten bir iş olmadığı halde olmuş gibi göstermek anlamına gelen fiillerde emir kabıbı üzerine m s n = *-(i)msin* getirilerek bütün ayrımlarda bu yolda fiil yapılır. (III, 202)

-gelir, *-kalır* Eki:

Bir işi yapanın yapmak üzere olduğunu işleyeyazdığını haber veren fiil kipi şöyle yapılır. . . . Emr-i hazırın sonuna *-gelir*, *-kalır* getirilir. Bütün diller bu kuralda birleşmiştir: "Men bargalır men = ben varmak üzereyim.", "Ol ya kurgalır = O yay kurmak üzere.", "Ol tağka ağkalır = O, dağa çıkmak üzere", "Ol ewge kirgelir = O eve girmek üzere." . . . Bu bütün fiillerde yürüyen bir kuraldır. (II, 66-67)

Son çağlarda bu anlam, bileşik bir eylemle, tezlik eylemiyle verilebilmekteydi. Bugün bu da azalmış, ancak *düşeyazdım* gibi birkaç örneği kalmıştır.

Sonuç

Divan'daki kurallar, bir inceleme yazısının sınırlarını aşacak niceliktedir. Buraya alınanlar, yalnız sözcük türetme yollarını gösterenlerle eylem çatılarını ilgilendirenlerdir.

Kâşgarlı'nın öğretimde tuttuğu yol çağımızın yöntemlerini okşar biçimdedir:

a. Medreselerde başlangıçtan beri uygulanan yöntem, kuraldan örneğe gidişti. Kâşgarlı, bu tutumun sakıncalarını kavramış, yepyeni bir anlayışla örnekten kurala varış yolunu tutmuştur.

b. Yinelemenin, dil öğretiminde ne denli başarı sağladığını kestirdiği için de bir konuya değgin kuralı her yeri geldikçe bir, bir daha yazmaktan çekinmez.

c. Dil öğretiminde kuralın önemine inanan Kâşgarlı, betik boyunca saçıklarını yeter saymamış, ayrıca bir dilbilgisi de yazmıştır. Sözü kendisine bırakalım:

Çoğul, tekil, azlık-çokluk belirteçleri, küçültme gibi sözcüklerin kullanılışlarıyla ilgili olan şeyler yazılmamıştır. Çünkü onun için ayrıca bir kitap yazarak adını *Kitabü Cevahir-in-nahvi fi Lûgat-İt-Türk* koydum. Yüce Tanrı'nın dileğiyle sözdizimi ile ilgili kurallar orada bildirilmiştir.

Ne yazık ki bugüne değin bu kitap ele geçmemiştir.

T A R A M A S Ö Z L Ü Ğ Ü

VI. cilt

Ömer Asım Aksoy - Dehri Dilçin

Yeni Çıktı

50 lira
